

УДК 81'366.56(045)

СЕМАНТИКА ПЕРСОНАЛЬНОСТІ: РІВНІ, СПОСОБИ І ФОРМИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Ясакова Н. Ю.

У статті розглянуто рівні, способи і форми репрезентації категорійної семантики персональності в українській мові. Встановлено, що ідіоетнічні особливості способу мовної концептуалізації та категоризації персональності виявляються на рівні морфології, синтаксису речення й тексту.

Ключові слова: семантична категорія, персональність, особа, іменник, дієслово, речення, текст.

В статье рассмотрены уровни, способы и формы репрезентации категориальной семантики персональности в украинском языке. Установлено, что идиоэтнические особенности языковой концептуализации и категоризации персональности представлены на уровне морфологии, синтаксиса предложения и текста.

Ключевые слова: семантическая категория, персональность, лицо, существительное, глагол, предложение, текст.

The article highlights levels, ways and forms of categorical semantic personality representation in Ukrainian language. It is found that idioethnic peculiarities of language conceptualization and categorization personality are shown up on the morphological and syntactical levels.

Key words: semantic category, personality, person, noun, verb, sentence, text.

У вивченні граматичних явищ сьогодні спостерігаємо виразну семантичну домінанту. Предметом дослідження у багатьох наукових розвідках стали питання структурування і мовної репрезентації окремих поняттєвих зон [2; 7; 10]. Прикметно, що вихідним пунктом лінгвістичного аналізу все частіше стає саме семантика, а не граматична форма. Мова постає не як набір форм, а як цілісний складний організм, природно пристосований до виконання своїх функцій, насамперед когнітивної та комунікативної. Важливою передумовою продуктивності таких досліджень є вибір і послідовне дотримання адекватного підходу, який дозволяє без суперечностей інтерпретувати мовні факти на основі чітких семантичних ознак. Завдання ускладнюється тим, що певна семантика може своєрідно виявлятися на багатьох мовних рівнях, мати різні форми вираження, яким властива багатозначність. Отже, постає проблема виокремлення семантичних ознак, релевантних для аналізу різнорівневих мовних одиниць, виникає необхідність розмежування лексичної і граматичної семантики, кваліфікації окремих явищ як таких, що стосуються парадигматики або синтагматики, морфології, синтаксису речення або тексту.

Серед семантичних категорій, які вимагають ґрунтовного вивчення з погляду механізмів і форм репрезентації в українській мові, особливе місце належить категорії персональності. Встановлюючи співвідношення між учасниками позначуваної ситуації та учасниками комунікації, вона виступає необхідним складником актуалізації висловлювання й тексту. Досі особливості категоризації, класифікації та репрезентації семантики персональності в українській мові не отримали повноцінного потрактування, хоча окремі форми її вираження, їхня роль в організації речення були предметом спеціальних досліджень. Е. Борщ у дисертаційній праці розглянула категорію особи дієслова в сучасній українській мові у порівнянні з російською та білоруською [3]. М. Мірченко зробив спробу виявити сутність категорії особи в синтаксичному аспекті, звернувши особливу увагу на одну з форм вираження категорійної семантики особи в інфінитивно-безособових реченнях – давальний відмінок особи [11]. О. Кितिця описала засоби вираження персональності в публіцистичному стилі [8].

Мета нашої статті – встановити рівні, способи і форми репрезентації категорійної семантики персональності для створення адекватної моделі її інтерпретації.

У царині вивчення мовної реалізації семантичних категорій однією з найпродуктивніших є теорія функціонально-семантичних полів О. Бондарка. Інтерпретаційні моделі, засновані на її загальних принципах, дозволяють виявити специфіку лінгвалізації певних онтологічних феноменів. Саме з цього погляду варто розглядати явища граматики, яка, за словами А. Вежбицької, є концентрованою семантикою: втілює систему найважливіших значень, які необхідні під час інтерпретації і концептуалізації дійсності та життя людини у цій дійсності [4, с. 44]. Яскравим прикладом успішного застосування такого підходу в українському мовознавстві є сучасне потрактування категорії аспектуальності М. Калька. Учений виокремлює вісім взаємопов'язаних та взаємозумовлених складників аспектуальності, починаючи з буттєвого (позамовного) і онтологічного (буттєво пізаного) і завершуючи граматичним, що представлений категорією виду [7, с. 11–12].

Вироблення комплексної методики аналізу персональності можливе за умови встановлення тих компонентів, які формують цю семантичну категорію, відображають її внутрішню стратифікацію на поняттєві зони, рівні й форми мовної репрезентації. Безумовно, семантична категорія персональності має екстралінгвальне підґрунтя, базується на об'єктивній відмінності людини від інших об'єктів навколишньої дійсності. З погляду онтології вона корелює із категорією простору. Виявити особливості осмислення простору й людини в ньому, її відмінності від інших об'єктів навколишньої дійсності, що виступають основою семантичної категорії персональності, можна через її співвіднесення з філософськими категоріями, які відображають фундаментальні зв'язки і відношення об'єктивної дійсності та пізнання. Семантична категорія персональності засвідчує осягнення простору через встановлення зв'язку між об'єктами навколишнього світу та комунікативною ситуацією. Об'єкти поділяються на тих, які беруть участь у спілкуванні (мовець, співрозмовник), можуть брати участь у ньому (люди, істоти) або можуть виступати тільки предметом повідомлення. Поняттєві складники цієї категорії співвідносяться з філософськими категоріями Я, Ти, Інший. Складність розгляду семантики персональності в цьому аспекті полягає в тому, що різні філософські напрямки переосмислюють певні категорії або використовують власні. Проте такий аналіз дозволяє окреслити когнітивне підґрунтя, систему основних поняттєвих субкатегорій персональності.

В українській мові семантична категорія персональної інтегрує різнорівневі засоби репрезентації, що складають ієрархічно організовану систему, стрижнем якої є граматична категорія особи. У сфері морфології особливість вияву значення персональності залежить від категорійного значення частини мови та граматичної спеціалізації слова в реченні. Репрезентація семантики персональності на лексичному і граматичному рівнях сворідно виявляється у сфері іменників. Персональна кваліфікація іменника зумовлена наявністю відповідних сем у структурі його лексичного значення. Реалізація значення першої і другої особи можлива тільки для найменувань людей, ідентифікаційною ознакою яких є здатність до комунікації. Серед іменників, які мають сему 'особа', вирізняються займенникові *я, ти, ми, ви*, для яких позначення комунікативної ролі є основною функцією. Особлива залежність значення цих слів від конкретного комунікативного акту зумовила їх потрактування як одиниць окремого типу (шифтерів [18, с. 97–98], індексалів [12, с. 53–180]). У типових мовних ситуаціях *я, ти* вказують на учасників спілкування, *ми* і *ви* – на комунікантів та інших осіб водночас. Власне іменники та займенникові іменники *він, вона, воно* орієнтовані на вираження значення третьої особи. Власне іменники, що позначають осіб, також можуть вказувати на мовця або співрозмовника, проте таке їх уживання вимагає особливих умов. Значення першої особи повнозначні іменники реалізують тільки у взаємодії з контекстом, під впливом певних прагматичних чинників, напр.: *Кассандра: Кассандрі байдуже, що випадає, що ні, – вона лиш те чинити мусить, що їй на долю випало* (Леся Українка); *Автор висловлює щиру подяку всім, хто сприяв творенню монографії* (з передмови до монографії). Семантику другої особи власне іменники виражають і за допомогою граматичної форми кличного відмінка.

Відмінкові форми виступають показником персональної віднесеності іменника на граматичному рівні. Як слушно зазначає М. Плющ, "імпліцитні значення, які відображають ідентифікаційні ознаки особи (здатність мислити, спілкуватися, виявляти почуття, волю, давати оцінку і т. д.) реалізуються на синтаксичному рівні у

зв'язках іменника з іншими словами, у яких знаходить вияв функціональне призначення його відмінкових форм" [13, с. 101]. Для власне іменників форма називного відмінка є показником третьої особи. Спеціалізованим засобом вираження значення другої особи в українській мові виступає форма кличного відмінка, напр.: *Бабусенько, голубонько, Серце моє, ненько, Скажи мені щирю правду, Де милий-серденько?* (Т. Шевченко); *Товаришу прокуроре, закликаю до спокою!* (О. Довженко); *Іваночку! Ти чуєш, доброокий?* (В. Стус); *Вам страшно, дядьку Романе?* (Люко Дашвар).

У дієслові вираження персональної семантики також засвідчує тісну взаємодію лексичного і граматичного рівнів. Лексична семантика дієслівного предиката зумовлює можливість його вживання із суб'єктом певного персонального статусу, а отже, й реалізації граматичного значення першої, другої чи третьої особи через відповідну граматичну форму. Зв'язок лексичної семантики та граматичного значення особи простежується в аспекті синтагматики та парадигматики: характер лексичного значення дієслова визначає його сполучувальні можливості та повноту особової парадигми. Граматичне значення першої та другої особи виражається тільки в тому разі, коли у структурі лексичного значення дієслова наявна суб'єктна сема 'особа'. Гомональні дієслова мають повну особову парадигму і в прямому значенні можуть стосуватися мовця, адресата та об'єкта повідомлення, напр.: *я пам'ятаю, ти пам'ятаєш, він пам'ятає; я фарбую, ти фарбуєш, він фарбує*. Решта дієслів "не можуть мати особових протиставлень і становлять групу одиниць з неповною особовою парадигмою" [5, с. 265]. Унаслідок метафоричного перенесення дієслова можуть змінювати свою первинну персональну семантику, проте і в цьому випадку бачимо тісний зв'язок лексичного і граматичного значень дієслова. Зміна семантики персональності і поява відповідної особової форми зумовлена змінами у лексичному значенні, наприклад: *Рушай вперед! І, добротою хорий, розтань росою димною між трав* (В. Стус); *Переживу. Перечорнію. Перекигичу. Пропаду. Зате – нічого. Все. Німію. Байдужість в голови кладу* (М. Вінграновський); *Так пізно-пізно я квітую, що не візьме до дзьоба птах...* (І. Калинець).

Попри істотність впливу лексичного значення дієслова на реалізацію граматичного значення особи, граматичний спосіб мовної репрезентації семантики персональності для цієї частини мови є провідним. У межах морфологічної категорії особи дієслова найпоспідовніше і найвиразніше експлікуються особові протиставлення. Виокремлення морфологічної категорії особи дієслова, яка об'єднує протиставлені одне одному однорідні граматичні значення, що виражаються через систему граматичних форм, не викликало сумнівів мовознавців. Про наявність особових форм дієслова читаємо вже у граматиці М. Смотрицького [16, с. 119]. Натомість реалізація особових протиставлень у сфері власне іменника, вияв персональності на рівні речення стали предметом вивчення значно пізніше, з розвитком граматичної науки [9, с. 244–250; 5, с. 98–99; 11].

Як бачимо, іменники і дієслова відмінні за способом вербалізації персональної семантики. Диференціація іменників за характером персональної віднесеності на групи співвідноситься з категоризацією об'єктів навколишнього світу. У дієсловах персональна семантика реалізується через морфологічну категорію особи, яка виражається системою граматичних форм. Ця словозмінна категорія є невласне дієслівною: зумовленою відповідною категорією іменника в позиції підмета [5, с. 263]. Вона відображає категоризацію дій і процесів через зв'язок із їх носіями.

Експлікація особових відношень властива й словам інших частин мови: прикметникам (*мій, твій, наш, ваш, хлопчиків, лікарів*), прислівникам (*по-моєму, по-твоєму, по-вашому, по-дорослому*). У межах цих частин мови персональна семантика є компонентом лексичних значень слів і не визначає їхньої граматичної специфіки. Онтологічне протиставлення учасників і не-учасників комунікації у такому разі виявляється через антонімічні відношення лексем.

Лексичні і морфологічні ресурси української мови дозволяють експлікувати цілий спектр персональних значень. Унаслідок взаємодії лексичної і граматичної семантики компонентів речення формується його загальний персональний план. Обов'язковим є узгодження персональної семантики всіх складників речення. Узгодження категорійної персональної семантики іменника і дієслова, які виконують функцію суб'єкта й предиката, відображає об'єктивну нерозривну пов'язаність діяча та дії як процесуальної ознаки останнього. Проте така симетричність у вербалізації

персональних відношень, зокрема у встановленні персональної належності суб'єкта, властива далеко не всім реченням української мови.

Персональна кваліфікація суб'єкта є обов'язковою характеристикою речення, одним із засобів його актуалізації, що дозволяє розглядати персональність як компонент предикативності. У семантико-синтаксичній структурі речення вказівка на персональний статус суб'єкта реалізується багатьма шляхами: 1) через взаємодію персональних значень суб'єктної і предикатної синтаксеми, напр.: – *Чуєш. Маню? Ось ти в мене подіваєш...* (Григір Тютюнник); *Кожен мусить виплекати в тиші власну зрілість...* (Г. Пагутяк); 2) за допомогою тільки предикатної синтаксеми, напр.: *На станції сходимо разом* (М. Коцюбинський); *Про українізацію писатиму* (Остап Вишня); *У першій вітрині бачимо весільний рушник Івана Цимбала та Лідії Волошиної...* (3 газети); 3) за допомогою тільки суб'єктної синтаксеми, напр.: *Я – сопілка в устах мого народу, і тільки йому підвладні пісні, що пролунають, народившись у мені* (П. Загребельний); *Та ти ж заводіяка.* (Є. Гуцало); *Антоніві ж хотілося, щоб прибулець спершу зрадів новому світові очима...* (Г. Пагутяк); 4) за допомогою адвербіальної синтаксеми: *В селі Кордишівці обкурювали корів пахучим зіллям, примовляючи заклинання...* (О. Воропай); *Обслуговували в "Півнику" швидко...* (В. Даниленко). У деяких випадках персональна кваліфікація суб'єкта не експлікована окремим компонентом семантико-синтаксичної структури речення, а встановлюється із ситуації мовлення або контексту, напр.: *Купив двох кабанців, доглядав, годував їх – такі ситі були. Та що? Зрання не хотіли їсти, а ввечері одубіли* (М. Коцюбинський); – *Назад! – тоненько закричав майстер. – Принести мені черевик!* (Григір Тютюнник). Про персональну віднесеність суб'єкта можуть свідчити також інтонація, частки тощо, напр.: – *А підтягніть-но попругу, злізьте котрий...* (І. Багрянний); *Холонуть зірки. Але чуйно і зірко лиш ти не холонь-бо, людинонько-зірко* (І. Драч).

У формуванні різновидів персональних значень бере участь і формальна будова речення. Граматичні значення, втілені у певних граматичних формах, експлікують персональну семантику. Релевантним є і співвідношення семантико-синтаксичних функцій синтаксем, що є носіями персональної семантики, із формально-синтаксичними функціями членів речення. Так, для творення імперсонального значення характерною є асиметрія відношень між семантико-синтаксичним і формально-граматичним ярусами структури речення, пор.: *Я не сплю – Мені не спиться*. Отже, загальний персональний план речення можна розглядати як функцію, результат взаємодії семантичного, семантико-синтаксичного і формально-синтаксичного рівнів. Саме в межах речення реалізується властива українській мові парадигма персональних значень.

Як відносно цілісна одиниця комунікації може розглядатися й текст. Тому закономірним є вивчення персональності не тільки в межах речення, а й на рівні тексту. Реалізація текстотвірної функції семантичної категорії персональності базується на її ролі у формуванні висловлювання. На рівні тексту функціонування цієї категорії має свої особливості. Текст може мати загальну персональну віднесеність (певну персональну тональність), персональну доміную (семантично акцентоване персональне значення), окремі семантично й стилістично вмотивовані вживання граматичних форм особи. У тексті не тільки взаємодіють персональні характеристики окремих речень. Вони ускладнюються через нашарування персональних значень, появу нових членів співвідношення: автор тексту, читач, внутрішньотекстовий суб'єкт і адресат. Особливо виразно своєрідність персональних співвідношень виявляється у художньому стилі. За словами С. Єрмоленка, "проектуючись на художню площину, постаті прототипових особових референтів зазнають різних варіацій і метаморфоз" [6, с. 321].

Персональні характеристики речення не тільки вплетені в контекст, вони безпосередньо залежать від низки екстралінгвальних чинників. Персональна кваліфікація учасників позначуваної ситуації і форма її мовної репрезентації зумовлена впливом таких чинників, як соціальний статус комунікантів, їхня кількість, обставини спілкування, настанови мовця тощо. Так, уживання першої особи множини для позначення адресата мовлення свідчить про зменшення соціальної дистанції між співрозмовниками, можливе в тому випадку, коли мовець вважає адресата залежним від інших членів соціуму, зокрема й від себе. Його використовують тоді, коли мова

зверенена до дитини, старого, хворого, для висловлення іронічного, поблажливого або й зневажливого ставлення до співрозмовника, напр.: – *То як зветься? – прискіпався Ситник до малого* (П. Загребельний); *Буває, іде хтось мимо Свиридового двору, підпивши, – а є ї тверезі та дурні, – уздріне старого за якоюсь роботою, та: – Старіємо, діду? – Вже ж не молодіємо, – Свирид на те* (Григір Тютюнник); – *Я звичайний керівник відділу маркетингу. – О-хо-хох, які ми скромні! – завоктала в трубку вона [Белла]* (В. Даниленко).

Потреба встановлення системи типів, різновидів і варіантів семантичної категорії персональності під час аналізу конкретних виявів цієї категорії у мовленнєвих реалізаціях спонукала до використання поняття персональної ситуації. О. Бондарко вважає персональною ситуацією типову змістову структуру, яка базується на семантичній категорії і поліперсональності та репрезентує той аспект позначуваної висловлюванням ситуації, який містить в собі відношення до особи. Зокрема, конкретно-особові (означено-особові), неозначено-особові, узагальнено-особові ситуації мають, на думку вченого, ситему типів, підтипів, різновидів і варіантів, які виступають у мовленні [17, с. 11].

Отже, у дослідженні семантичної категорії персональності необхідно враховувати позамовний, онтологічний та мовний виміри. Передумовою вичерпного аналізу цієї категорії на матеріалі української мови є вивчення її онтологічного підґрунтя, що дозволить з'ясувати основи виокремлення, універсальні характеристики категорії персональності та її структурування на поняттєві субкатегорії. Ідіоетнічні особливості способу мовної концептуалізації та категоризації персональності виявляються на рівні морфології, синтаксису речення й тексту. Напрямки, закономірності категоризації цієї семантики та форми її експлікації в українській мові безпосередньо пов'язані з категорійним значенням центральних частин мови та їх граматичною спеціалізацією в реченні. Реалізація семантики персональності в іменнику та дієслові має відмінний характер, хоч у структурі речення їх персональні значення узгоджуються.

Обов'язковою для формування речення є персональна кваліфікація суб'єкта, на встановлення якої орієнтована морфологічна категорія особи дієслова. Мовна репрезентація його персональних характеристик охоплює семантико-синтаксичний і формально-синтаксичний рівні організації речення, може здійснюватися через контекст. Персональний статус суб'єкта речення встановлюється і з огляду на ситуацію мовлення.

В організації смислової структури тексту семантика персональності відіграє особливу роль. Репрезентація особових протиставлень у тексті має складний характер, зумовлена його стилістичною належністю, настановами автора, особливостями його світобачення тощо.

Література

1. Болюх О. В. Семантико-синтаксична структура безособового речення : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Болюх Олександра Василівна. – К., 1992. – 16 с.
2. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: система засобів вираження / О. І. Бондар. – Одеса : Астропринт, 1996. – 192 с.
3. Борщ Е. Г. Категорія особи дієслова в сучасній українській літературній мові (у порівнянні з російською та білоруською) : дис. ... канд. філол. наук / Борщ Емілія Григорівна. – К., 1973. – 199 с.
4. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / Анна Вежбицкая. – М. : Языки русской культуры, 1999. – I–XII, 780 с.
5. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академ. грамика укр. мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
6. Єрмоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць : монографія / С. С. Єрмоленко. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2006. – 384 с.
7. Калько М. Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові : монографія / Микола Іванович Калько. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю., 2008. – 384 с.

8. Кितिця О. В. Категорія персональності та засоби її вираження в публіцистичному стилі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Кितिця Олена Вікторівна. – Дніпропетровськ, 2001. – 19 с.
9. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: морфологія / Ілля Корнійович Кучеренко. – Видання друге, уточнене й доповнене. – Вінниця : Поділля 2000, 2003. – 464 с.
10. Кучман І. М. Функціонально-семантична категорія каузативності в сучасній українській мові : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Кучман Ігор Миколайович. – К., 2011. – 19 с.
11. Мирченко Н. В. Категория лица в семантико-синтаксической структуре предложения : автореф. дисс. на соискание степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 "Языки народов СССР (украинский)" / Мирченко Николай Васильевич. – К., 1981. – 26 с.
12. Павилёнис Р. И. Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка / Р. И. Павилёнис. – И. : Мысль, 1983. – 286 с.
13. Плющ М. Граматична природа категорії особи в іменах і дієслові / Марія Плющ // Наукові записки. Серія "Актуальні проблеми граматики" : зб. наук. праць / ред. кол.: Василь Ожоган та ін. – Кіровоград : Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. Володимира Винниченка, 1997. – Вип. 2. – С. 100–103.
14. Плющ М. Я. Семантична категорія особи в сучасній українській мові / Марія Яківна Плющ // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць / відп. ред. М. Я. Плющ. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 8. – С. 83–86.
15. Погиба Л. Г. Формальная и семантическая структура глаголов неполной парадигмы лица и числа в современном украинском литературном языке : автореф. дисс. на соиск. научн. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.02 "Языки народов СССР (украинский язык)" / Погиба Людмила Григорьевна. – К., 1983. – 24 с.
16. Смотрицкий М. Граматики славенскія правильное свнтагма / Мелетій Смотрицкий. – Єв'є, 1619. – Репринт. – К. : Наук. думка, 1979. – 252 с.
17. Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость / А. В. Бондарко, Т. В. Булыгина, Н. Б. Вахтин и др. ; отв. ред. А. В. Бондарко. – СПб. : Наука, 1991. – 670 с.
18. Якобсон Р. О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол / Роман Осипович Якобсон // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М. : Наука, 1972. – С. 95–113.